

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ Й ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII — ПОЧАТКУ XX ст.

Специфіка історичного знання полягає в тому, що науковці здобувають його не дослідним шляхом, не безпосередньо, а опосередковано, за допомогою історичних джерел, від повноти та доступності яких залежать перспективи дослідження. Об'єктивне вивчення історії землеволодіння й землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст. можливе лише за умови залучення масиву архівних матеріалів. Останніми роками вітчизняна історіографія даного питання поповнюється розвідками, що ґрунтуються на новій методологічній основі та значній кількості архівних і опублікованих джерел. Однак дослідники не повною мірою залучають матеріали, які зберігаються в обласних державних архівах, передусім Вінницькому (Держархів Вінницької обл.), Житомирському (Держархів Житомирської обл.) та Хмельницькому (Держархів Хмельницької обл.).

Великий масив архівних матеріалів зосереджений у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (далі — ЦДАК України), зокрема у фонді 442 — «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора». У ньому — відомості з історії соціально-економічного розвитку Правобережної України протягом «довгого» XIX ст. Дані, що стосуються землеволодіння й землекористування, містяться в щорічних звітах і статистичних рапортах цивільних губернаторів, які зібрані й систематизовані губернськими статистичними комітетами та губернськими правліннями¹. У щорічних звітах губернаторів подавалася аналітична та оглядова інформація щодо ротації землевласників, управління державними маєтками, пропозиції із законодавчого врегулювання поземельних відносин. Матеріали фонду дають можливість з'ясувати кількісні зміни в дворянському землеволодінні після польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 р. і особливості землекористування та орендних відносин, якісні зрушення в організації господарювання. Також тут містяться цікаві відомості про стан справ у єврейських землеробських колоніях та про землеволодіння й землекористування старообрядців, іноземних колоністів, про врожайність на ділянках поміщиків та селян.

Інформаційно змістовними є матеріали про реалізацію в губерніях Правобережної України «Положень» від 19 лютого 1861 р., ціни на землю в регіоні та викупні платежі, втілення реформи щодо становища державних

¹ Центральный державный исторический архив Украины в м. Києві (далі — ЦДАК України), ф. 442, оп. 1, спр. 1195, 1363, 1519, 1520, 1806; оп. 50, спр. 369; оп. 52, спр. 437; оп. 532, спр. 181, 202; оп. 533, спр. 158; оп. 534, спр. 281, 422; оп. 535, спр. 310; оп. 540, спр. 131; оп. 623, спр. 100; оп. 626, спр. 277; оп. 634, спр. 724.

селян, стан господарства колишніх військових поселенців, купівлю-продаж земель у 1861–1863 рр., суму викупних платежів, які мали отримати польські поміщики Волинської губернії². Дослідницький інтерес має аналітична інформація стосовно землеволодіння поляків і росіян у трьох зазначених губерніях, особливо в порівнянні розмірів наділів та способів господарювання³, а також площ бурякових плантацій Київської губернії у власності цукрових заводів, місцевих поміщиків та селян⁴. Із документів фонду можна з'ясувати стан селянських господарств у губерніях⁵, зростання площ земельних селянських наділів протягом 1911–1914 рр.⁶, кількісні дані про купівлю селянами землі за допомогою кредитів Селянського поземельного банку⁷, про вжиті заходи з меліорації, які призвели до переходу земельних угідь із категорії «незручних земель» до таких, що придатні для ведення сільського господарства⁸.

Цікаві відомості є у фонді 493 «Київська удільна контора». Наявні в ньому дані демонструють стан і розміри землеволодіння удільного відомства, вказують на форми землекористування та господарської діяльності економії⁹. Уявлення про дворянське землеволодіння та землекористування дають родові фонди Потоцьких, Любомирських, Грохольських, Строганових з ЦДІАК України¹⁰, переважна частина документів яких стосується майнового статусу родин (документи купівлі-продажу маєтків, орендні документи, звіти).

Не менш цінним у контексті відтворення трансформацій у землеволодінні та землекористуванні в губерніях Правобережної України кінця XVIII — початку ХХ ст. є комплекс документів і матеріалів Держархіву Вінницької обл. (передусім фонди: 217 «Яришівське волосне правління», 240 «Березівське волосне правління», 296 «Серебрійське волосне правління»), які дають уявлення про вирішення на сільських і волосних сходах земельних питань, а також про відхідництво селян¹¹. Відомості про землеволодіння та способи його мобілізації підприємством містяться у фонді 828 «Правління товариства Тростянецького цукрового заводу»¹². Подібні документи виявлені й у Держархіві Київської обл. Так, у фонді 804 «Київський губернський статистичний комітет» наявні дані про селян-відхідників та переселенців¹³, а завдяки матеріалам із фондів 1556 «Товариство Мар'їно-Городищенського цукрового

² Там само, оп. 303, спр. 122, арк. 5–583.

³ Там само, оп. 637, спр. 545, арк. 31–51.

⁴ Там само, оп. 690, спр. 364, арк. 1–25.

⁵ Там само, оп. 51, спр. 375.

⁶ Там само, оп. 829, спр. 507.

⁷ Там само, оп. 542, спр. 18.

⁸ Там само, оп. 643, спр. 1.

⁹ Там само, ф. 493, оп. 3, спр. 65.

¹⁰ Там само, ф. 49, 235, 239, 258.

¹¹ Державний архів Волинської області (далі — Держархів Волинської обл.), ф. 217, оп. 1, спр. 389; ф. 240, оп. 1, спр. 104, 118; ф. 296, оп. 1, спр. 43, 45.

¹² Там само, ф. 828, оп. 1, спр. 2.

¹³ Державний архів Київської області (далі — Держархів Київської обл.), ф. 804, оп. 3, спр. 137.

і рафінадного заводу» та 1674 «Правління товариства Корюківського цукрового заводу» прослідковуються способи набуття земельної власності юридичними особами та форми землекористування¹⁴. Аналогічні джерела відклалися й у фонді 2 «Канцелярія Київського цивільного губернатора»¹⁵.

Потужний масив документів щодо досліджуваного питання зберігається в Держархіві Житомирської обл. Так, у фонді 69 «Житомирська повітова землевлаштувальна комісія» зосереджені статистичні дані про хутірські й відрубні господарства Житомирського повіту¹⁶, у фондах 206 «Статистичне бюро Волинської губернської земської управи» та 226 «Волинська губернська землевлаштувальна комісія» — статистика орендного землекористування¹⁷, відомості про розміри поміщицького й селянського землеволодіння¹⁸, обстеження 1908 р. хутірських господарств та їхню кількість¹⁹. За документами фондів 181 «Житомирське відділення Державного банку» та 182 «Волинське відділення Селянського поземельного банку» можна прослідкувати вплив кредитування на розміри землеволодіння²⁰. Матеріали, що стосуються поземельних відносин у колишньому Кременецькому повіті Волинської губернії, зберігаються в Держархіві Тернопільської обл., зокрема у фондах 129 «Кременецька повітова дворянська опіка Волинської губернії»²¹, 132 «Кременецький повітовий суд»²² та 357 «Кременецьке повітове межеве відомство»²³.

Особливий науковий інтерес становлять фонди Держархіву Хмельницької обл., який за кількістю справ та фактичною інформацією є найбільшим документосховищем про минуле Правобережної України. 2003 р. нам вдалося опрацювати ряд справ фондів 226, 227 та 228, втрачених під час пожежі.

Документи, які містяться у фонді 112 «Подільське губернське з селянських справ присутствіє», висвітлюють проблеми створення уставних грамот та перетворення їх у викупні акти й розміри земельних наділів селян²⁴. Тут також наявна інформація про землевлаштування окремих груп сільського

¹⁴ Там само, ф. 1556, оп. 1, спр. 46, 47, 48, 280; ф. 1674, оп. 3, спр. 1.

¹⁵ Там само, ф. 2, оп. 22, спр. 72, 72а.

¹⁶ Державний архів Житомирської області (далі — Держархів Житомирської обл.), ф. 69, оп. 1, спр. 387.

¹⁷ Там само, спр. 74.

¹⁸ Там само, ф. 206, оп. 1, спр. 12.

¹⁹ Там само, ф. 226, оп. 1, спр. 47, 114.

²⁰ Там само, ф. 181, оп. 1, спр. 212; ф. 182, оп. 1, спр. 112, 1539, 2543, 4905, 4906.

²¹ Державний архів Тернопільської області (далі — Держархів Тернопільської обл.), ф. 129, оп. 1, спр. 6, ба.

²² Там само, ф. 132, оп. 2, спр. 848, 1633, 1676, 1677, 1779, 1801, 1803, 1824, 1882.

²³ Там само, ф. 357, оп. 1, спр. 6, 11, 21, 41.

²⁴ Державний архів Хмельницької області (далі — Держархів Хмельницької обл.), ф. 112, оп. 2, спр. 65, 71, 83, 163, 242, 465, 746, 1223, 1479, 3260, 3296, 3312, 3456.

населення, як-то сільських «вічних» чиншовиків²⁵, «вільних людей» другого розряду²⁶.

Серед матеріалів фонду 226 «Подільська казенна палата» варті уваги звіти губернаторів, дані статистичних комітетів, в яких зосереджений чималий фактичний матеріал, що датується 1795–1918 рр. Особливу цінність мають поземельні книги, за якими теж можна прослідкувати зміни в землеволодінні²⁷. Також у фонді відклалися матеріали про хід викупної операції з відомостями по повітах²⁸.

У фонді 227 «Подільське губернське правління» зберігається низка справ про врегулювання земельних питань²⁹, продаж із публічних торгів за борги поміщицьких³⁰ та державних маєтків на аукціонах³¹, «жалування» російськими імператорами земель дворянам³², дворян-землевласників у губернії³³, а у фонді 228 «Канцелярія Подільського губернатора» — про діяльність місцевої адміністрації стосовно приведення у відповідність із загальноімперськими законами різних форм землеволодіння³⁴, переведення державних селян на оброчне становище³⁵, викуп державними й поміщицькими селянами земель³⁶.

Змістовним за фактологічним наповненням є фонд 234 «Подільське відділення Селянського поземельного банку», в якому містяться дані про видачу позик окремим селянам та їхнім товариствам і громадам для купівлі земельної власності³⁷, операції губернських сільських банків³⁸, оренду земель у межах губернії та ціни на неї³⁹, купівлю банком маєтків за власні кошти для наступного перепродажу їх селянам⁴⁰.

Інтерес для дослідження порушеної нами проблеми становлять документи фонду 241 «Подільський губернський комітет для розгляду і складання інвентарів у поміщицьких маєтках», які проливають світло на процеси підготовки й реалізації інвентарної реформи 1847–1848 рр. Тут зосереджені списки

²⁵ Там само, спр. 18, 3447, 3452, 3485.

²⁶ Там само, спр. 3492.

²⁷ Там само, ф. 226, оп. 79, спр. 1941, 6836, 7974, 8156, 8157.

²⁸ Там само, спр. 7757, 8090.

²⁹ Там само, ф. 227, оп. 1, спр. 183а, 287, 483, 502, 518, 567, 628, 1520.

³⁰ Там само, спр. 165.

³¹ Там само, спр. 692, 791, 891.

³² Там само, спр. 17, 92, 1288.

³³ Там само, спр. 567, 1033.

³⁴ Там само, ф. 228, оп. 1, спр. 1742, 1889.

³⁵ Там само, спр. 1786.

³⁶ Там само, спр. 4612.

³⁷ Там само, ф. 234, оп. 1, спр. 65, 1265, 6516, 6913, 6914, 6922, 8543, 10276, 11639.

³⁸ Там само, спр. 11.

³⁹ Там само, спр. 108, 6519, 7363, 9501.

⁴⁰ Там само, спр. 13, 1282, 6922.

поміщицьких маєтків по повітах⁴¹, інвентарі окремих маєтків та відомості про введення інвентарних правил⁴².

Не менш важливими для розуміння процесів, які відбувалися в землеволодінні та землекористуванні в губерніях Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст., є опубліковані документи, зокрема законодавчі акти та статистичні матеріали.

Законодавчі акти досліджуваного періоду зібрані в «Повному зібранні законів Російської імперії» (ПЗЗ), що складається з трьох видань: у перше (ПЗЗ-I) увійшли законодавчі акти за період з 1649 р. по грудень 1825 р.; у друге (ПЗЗ-II) — з грудня 1825 р. до кінця лютого 1881 р.; у третє (ПЗЗ-III) — з березня 1881 р. до 1913 р. Особливістю цих документів є те, що вони були юридично оформленою волею абсолютної монархії, через них політичні цілі набували статусу закону.

За відсутності формалізації в укладанні законів у перші десятиліття XIX ст. у них фіксувалися перебіг подій, міркування автора законопроекту з цього приводу й лише наприкінці подавалося рішення, яке мав схвалити імператор⁴³. Саме тому вони містили величезний фактичний матеріал, важливий для історичного дослідження. З кінця 1830-х рр. ця форма ускладнюється, але все ж до 1880-х рр. не існувало чіткої формалізації законотворчості.

Матеріали, які стосуються окресленої проблеми, містяться у всіх трьох виданнях, хоча найбільший інтерес становить друге. Це пов'язано з тим, що саме на цей період припадає пік втручання державних структур Російської імперії в питання землеволодіння й землекористування, яке передбачало уніфікацію законодавства⁴⁴ та поступову ліквідацію різних, не притаманних імперському правовому полю форм володіння й користування землею⁴⁵. Також величезний вплив на поземельні відносини в регіоні справили повстання 1830–1831 рр. та 1863 р., які призвели до обмеження прав поміщиків польського походження на володіння землею⁴⁶ та змін у реалізації реформи від 19 лютого

⁴¹ Там само, ф. 241, оп. 1, спр. 107, 258, 362, 527, 862, 1340.

⁴² Там само, спр. 172, 366, 404, 452, 453, 459, 517, 960, 1139, 1342.

⁴³ Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX — початок XX ст. — К., 2005. — С. 16.

⁴⁴ ПЗЗ-II. — СПб., 1827. — Т. 1 (1826). — С. 1022–1024, № 610; СПб., 1831. — Т. 5, отд. I (1830). — С. 392–393, № 3655; Т. 5, отд. II (1830). — С. 511–513, № 4197; СПб., 1841. — Т. 15, отд. I (1840). — С. 443–445, № 13591; СПб., 1848. — Т. 22, отд. I (1847). — С. 477–481, № 21242.

⁴⁵ Там же — СПб., 1827. — Т. 1 (1826). — С. 511–512, № 378; СПб., 1830. — Т. 4 (1829). — С. 187–189, № 2760; С. 719, № 3229; СПб., 1833. — Т. 7 (1832). — С. 509–510, № 5506; СПб., 1842. — Т. 16, отд. II (1841). — С. 138–139, № 15152; С. 139–140, № 15153; СПб., 1844. — Т. 18, отд. I (1843). — С. 304–305, № 16828; С. 305, № 16829; СПб., 1854. — Т. 28, отд. I (1853). — С. 680, № 27805; СПб., 1862. — Т. 36, отд. I (1861). — С. 307–340, № 36664.

⁴⁶ Там же. — СПб., 1832. — Т. 6, отд. I (1831). — С. 337–338, № 4535; С. 674, № 4694; С. 683–690, № 4711; СПб., 1833. — Т. 7 (1832). — С. 507–510, № 5506; СПб., 1866. — Т. 40, отд. II (1865). — С. 327–328, № 42759; СПб., 1870. — Т. 44, отд. I (1869). — С. 186–188, № 46807; СПб., 1871. — Т. 45, отд. II (1870). — С. 631–632, № 49901.

1861 р. стосовно колишніх поміщицьких селян Правобережної України⁴⁷, а також урядового сприяння покупцям-неполякам маєтків польських дворян у краї⁴⁸.

Хоча закони й не завжди відображали всю палітру відносин у сфері землеволодіння та землекористування, але вони певною мірою віддзеркалювали суспільний розвиток та суб'єктивні чинники зміни державної політики, являлися механізмом реалізації прагнення владних структур імперії до уніфікації в аграрній сфері. Законодавчі акти є важливим історичним і юридичним джерелом, але, незалежно від своєї інформативності, усе ж не в змозі відтворити всі напрями державної політики.

При вивченні землеволодіння та землекористування необхідно користуватися статистичними публікаціями. По-перше, тому, що дані статистичного обліку в них вже опрацьовані й систематизовані, і, по-друге, внаслідок того, що великий масив первинних матеріалів або не зберігся, або ще не виявлений. З кінця ХІХ ст. у Російській імперії існувало кілька видів статистичного обліку землеволодіння й землекористування (облік Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (далі — ЦСК МВС), облік, який здійснювався окремими міністерствами (наприклад, «Ежегодник Министерства финансов», де наявні матеріали про обсяги діяльності банків іпотечного кредиту), а також земська статистика). Найоб'ємнішими є публікації ЦСК МВС у вигляді земельних переписів європейської частини імперії, які проводилися з метою компенсувати відсутність земельного кадастру й отримати уявлення про зміни, які відбулися в земельній власності. Таких переписів було організовано всього три — 1877⁴⁹, 1887⁵⁰ і 1905 рр.⁵¹ Дані обстежень 1877 і 1887 рр. практично є неспівставними через різні методики і проведення, і підрахунку⁵², є певні розбіжності й у переписах 1877 і 1905 рр.⁵³, але вони є унікальними та практично єдиними статистичними джерелами при вивченні структури землеволодіння. Найактивніше використовуються матері-

⁴⁷ Там же. — СПб., 1864. — Т. 38, отд. I (1863). — С. 870–871, № 39928; С. 93–96, № 40102; С. 142–143, № 40175; СПб., 1865. — Т. 39, отд. II (1864). — С. 869–871, № 41247; С. 872–873, № 41251; СПб., 1866. — Т. 40, отд. I (1865). — С. 390–391, № 41980; С. 461–462, № 42042.

⁴⁸ Там же. — СПб., 1865. — Т. 39, отд. I (1864). — С. 251–252, № 40692; СПб., 1867. — Т. 41, отд. I (1866). — С. 993–1001, № 43547; СПб., 1868. — Т. 42, отд. I (1867). — С. 45–46, № 44147; С. 207, № 44292; СПб., 1869. — Т. 43, отд. II (1868). — С. 337–339, № 46343.

⁴⁹ Статистика поземельной собственности и населённых мест Европейской России. — СПб., 1880–1886. — Вып. 1–8; Поземельная собственность Европейской России 1877–1878 гг. — СПб., 1886.

⁵⁰ Статистика Российской империи. — СПб., 1892–1909. — Т. 22: Главнейшие данные поземельной статистики по обследованию 1887 г. — Вып. 8, 16, 32.

⁵¹ Статистика землевладения 1905 г. — СПб., 1906–1907. — Вып. 8, 9, 41; Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. — СПб., 1907.

⁵² *Проскуракова Н.А.* Статистика землевладения и землепользования // Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. — М., 1979. — С. 226.

⁵³ *Беккер С.* Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / Пер. с англ. Б. Пинскера. — М., 2004. — С. 59.

али, відомі під назвою «Статистика землевладения 1905 г.», де представлені підготовлені за однаковою схемою та єдиною методикою відомості з Волинської (випуск 8), Подільської (випуск 9) та Київської (випуск 41) губерній. У випусках уміщено аналогічні таблиці з відповідними статистичними показниками 1877 і 1905 рр., які інформують про стан і характер землеволодіння за його розмірами й категоріями власників як по губернії в цілому, так і по повітах.

Серед найвідоміших видань ЦСК МВС слід назвати такі: «Статистический временник Российской империи», який виходив трьома серіями з 1866 р. (усього 51 випуск) і в якому публікувалася поточна інформація про землеволодіння та землекористування; збірник «Статистика Российской империи», який видавався різними серіями з 1887 по 1914 рр. (всього 110 томів). З 1888 р. виходив «Временник ЦСК МВД», з 1905 р. — «Ежегодник России», з 1912 р. — «Статистический ежегодник России», кожен з яких уміщував матеріали різноманітної поточної статистики⁵⁴.

Варто згадати й інші видання статистичного характеру, які так чи інакше використовуються при вивченні землеволодіння й землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII — початку XX ст.⁵⁵ Ці праці багаті на фактологічний матеріал і ґрунтуються на вже втрачених джерелах.

Інформаційно наповненими є огляди Волинської, Київської та Подільської губерній, які «дають досить надійні свідчення про розвиток землеробства та інших галузей господарства»⁵⁶. Пізніше цю точку зору підтримали О.С. Нифонтов⁵⁷ та М.М. Дружинін⁵⁸. Опрацьовані нами огляди губерній Правобережної України⁵⁹ дають підставу вважати їх цінним і однотипним (написані

⁵⁴ Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.). — Ніжин, 2010. — С. 41.

⁵⁵ Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. — СПб., 1867; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов. — Каменец-Подольский, 1903; Забелин А. Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии. — К., 1887; Саченко С. Статистические очерки Подолии. — Каменец-Подольский, 1906; Сборник статистических материалов по Подольской губернии. — Немиров, 1917. — Вып. 1. Землевладение; Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Землевладение / Сост. И.В. Сосновский. — СПб., 1904; Статистический справочник по аграрному вопросу / Под ред. Н.П. Огановского и А.В. Чаянова. — М., 1917. — Вып. 1. Землевладение и землепользование; Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии: В 3-х т. — СПб., 1852 та ін.

⁵⁶ Ковальченко И.Д. Русское крестьянство в первой половине XIX в. — М., 1967. — С. 23.

⁵⁷ Нифонтов А.С. Зерновое производство в России во второй половине XIX в.: по материалам ежегодной статистики урожаяев Европейской России. — М., 1974. — С. 78.

⁵⁸ Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе. 1861–1880. — М., 1978. — С. 172.

⁵⁹ Обзор Вольнской губернии за 1912 год. — Житомир, 1913; Обзор Вольнской губернии за 1914 год. — Житомир, 1915; Обзор Киевской губернии за 1898 год. — К., 1899; Обзор Киевской губернии за 1905 год. — К., 1906; Обзор Киевской губернии за 1907 год. — К., 1908; Обзор Киевской губернии за 1908 год. — К., 1909; Обзор Подольской губернии за 1880 год. — Каменец-Подольский, 1881; Обзор Подольской губернии за 1891 год. — Каменец-Подольский,

за стандартним планом) джерелом для дослідження історії землеволодіння та землекористування в регіоні. Цікава інформація міститься й у періодичних виданнях губерній Правобережної України.

Отже, джерельна база обраної для студіювання проблеми є достатньо об'ємною й репрезентативною, дає можливість ефективно вирішувати дослідницькі завдання та робити аргументовані узагальнення й висновки.

1892; Обзор Подольской губернии за 1892 год. — Каменец-Подольский, 1893; Обзор Подольской губернии за 1893 год. — Каменец-Подольский, 1894; Обзор Подольской губернии за 1895 год. — Каменец-Подольский, 1896; Обзор Подольской губернии за 1896 год. — Каменец-Подольский, 1897; Обзор Подольской губернии за 1897 год. — Каменец-Подольский, 1898; Обзор Подольской губернии за 1899 год. — Каменец-Подольский, 1900; Обзор Подольской губернии за 1901 год. — Каменец-Подольский, 1902; Обзор Подольской губернии за 1903 год. — Каменец-Подольский, 1904; Обзор Подольской губернии за 1905 год. — Каменец-Подольский, 1906.